

ЕПІСТОЛЯРНА ПУБЛІЦИСТИКА ШІСТДЕСЯТНИКІВ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (42).

УДК 821.161.2-6-92 «196»

DOI: 10.24144/2663-6840/2019.2(42).190–194.

Загоруйко Н. Епістолярна публіцистика шістдесятників; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. У пропонованій статті здійснено спробу розглянути епістолярну публіцистику шістдесятників крізь призму альтернативного дискурсу 1960–1980-х років. Проаналізовано та визначено особливості альтернативного дискурсу таборової епістолярної публіцистики, з'ясовано ключові аспекти цього листування. Амплітуда порушуваних проблем та широке коло адресатів листування шістдесятників засвідчує публіцистичність цього епістолярю та є органічним продовженням публіцистичної спадщини дисидентів загалом, а ідейна спрямованість кореспонденцій дає підстави зараховувати їх до альтернативного дискурсу на протигагу офіційному (радянському).

Ключові слова: альтернативний дискурс, епістолярна публіцистика, шістдесятники.

Постановка проблеми. Перебуваючи в таборі й на засланні, І. Світличний, В. Стус, В. Чорновіл та інші в'язні сумління не могли сподіватися на повноцінну участь у літературному процесі. Можливість публікуватися їм перекривали вже й до арешту, видавництва й часописи не пропускали в друк творів цих авторів з мотивів самозбереження й через цензурні приписи. Тому єдиною трибуною ставали листи до рідних і друзів, у яких викладалися не тільки факти зі щоденного побуту, але й погляди на історію, культуру, мистецтво, літературу, літературну критику тощо.

Аналіз досліджень. Досліджуючи офіційний та альтернативний дискурси в УРСР, О. Зарецький відносить листи шістдесятників до другого з них, загалом антирадянського, зауважуючи, що ці кореспонденції передусім свідчать про «етичний спротив системі, суб'єктивне несприйняття радянської влади з її насадженням власної ідеології, штампів у мистецтві та літературі, тотального контролю, русифікаторської політики» [Зарецький 2008, с. 191]. Л. Тарнашинська в монографії «Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління» визначає їхній епістолярій як комунікацію свідомостей [Тарнашинська 2010, с. 15], завдяки якій відбувалося утвердження й самореалізація цих яскравих особистостей.

Мета статті – здійснити спробу проаналізувати епістолярну публіцистику шістдесятників крізь призму альтернативного дискурсу 1960–1980-х років, визначити особливості альтернативного дискурсу таборової епістолярної публіцистики й з'ясувати її доміанти, адже епістолярна публіцистика шістдесятників засвідчила не лише готовність до ревізії цінностей, а й глибоке переконання в необхідності здійснення такого переосмислення задля майбутнього розвитку культури. Використовуючи образний вислів Ю. Шевельова, що «хтось першим мусить вирватися з зачарованого кола взаємного задоволення глядача і митця» [Шевельов 2009, с. 99], можемо сказати, що шістдесятники і були тими першими, хто зробив таку спробу «вирватися», адже вони відкрито демонстрували своє

незадоволення догматичною зашореністю культурного розвитку і стояли на позиції саме плюралістичної критики. Питання, порушені в листуванні цих діячів, є одними з ключових в українській культурі, але тон їхнього обговорення йде врозріз із офіційним радянським дискурсом – марксистським, що дає підстави означити його як альтернативний.

Виклад основного матеріалу. Із цілого масиву листування українських дисидентів передовсім вирізняємо епістолярну спадщину В. Стуса, оскільки вона позначена колосальним тематичним багатством, а крім того, – великим емоційним навантаженням та публіцистичною спрямованістю. «Василь Стус виступає високим репрезентантом нашої культури, а його ім'я символічне для кінця ХХ віку» [Сверстюк 2009, с. 23], – справедливо наголошує Є. Сверстюк. Р. Корогодський, розмислюючи про феномен епістолярю В. Стуса, зауважує, що листування поета «є вельми значущим для розуміння передусім його постаті, поезії, літератури, історії, філософії, психології, зокрема психології творчості» [Корогодський 2009, с. 327].

Епістолярна публіцистика В. Стуса відкриває нам його світ читацьких інтересів, водночас демонструючи глибину осмислення художньо-літературних явищ. Є. Сверстюк підкреслює, що Стусові послання до рідних часто вміщують роздуми про суть мистецтва, культури, важливі рефлексії з прочитаного, тобто матеріал, орієнтований на іншого, ширшого і компетентнішого читача: таким чином поет сподівався знайти поза зоною свого адресата, взаємодіяти із суспільством.

Домінантою епістолярних літературних есе (листів-рецензій), творених українськими дисидентами, є авторська рецепція та інтерпретація класичного, не лише вітчизняного, а й світового літературного канону. У В. Стуса це «парадигма» від І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Івана Франка, Лесі Українки, письменників-сучасників до французьких екзистенціалістів ХХ ст. Ж.-П. Сартра, А. Камю, японських авторів Я. Кавабати, К. Абе (як свідчення інтересу автора

до східної філософії та прагнення подолати безвідповідальність, відчуженість сучасної людини).

Ще одним значним і масивним епістолярним корпусом в альтернативному дискурсі шістдесятників постають листи В. Чорновола. Цікаво, що питанням сучасного літературознавства в них відведено чимало місця, й це прочитуємо як знакову заувагу. Навіть у принагідних оцінках сучасної йому літературної продукції – окремих авторів і творів, тематичних напрямів і стилістичних шукань – В. Чорновіл виказує дуже багато спільного з есеїстикою інших його побратимів по перу і по долі, зокрема І. Свіличного, В. Стуса, В. Марченка.

Листи В. Чорновола до дружини Агени Пашко, сестри Валентини, а особливо до письменниці Галини Гордасевич, за його ж визначенням сповнені критичними судженнями та рефлексіями щодо прочитаного. Вони стали феноменом епістолярної публіцистики. Так, в одному з листів до Г. Гордасевич В. Чорновіл пише, що його позиція як публіциста багато в чому зумовлена зовнішніми обставинами: «Може, я і такі, як я, поставлені в специфічні умови прямого протистояння, перебільшуємо із своїм максималізмом» [Чорновіл 2005, с. 859].

Питомою ознакою офіційного радянського дискурсу була ритуалізація тексту, коли «одна соціальна установка може актуалізувати безліч текстів. Установка постійна – тексти взаємозамінні. Мовне стає непринциповим, другорядним» [Зарецький 2008, с. 37], – пише О. Зарецький. Саме тому Є. Сверстюк підкреслює, що більшовицька революція зберегла всі великі слова, але позбавила їх великого змісту, внаслідок чого «відбулась підміна понять – підміна основ» [Сверстюк 2009, с. 126], і це безпосередньо вплинуло на формування канону, який становив певну матрицю і визначав межі творчості митців. У листуванні В. Чорновола проблема канону радянського літературознавства порушена чи не найглибше, адже політв'язень не лише намагається простежити літературні події, але й осмислити сам механізм цього явища та небезпеку його наслідків: «У нас дуже не люблять зачіпати підвалини, руйнувати канони», особливо, коли йдеться про оцінку великих письменників, які стали символами духовного буття народу. Причому канонізація письменника дуже часто відбувається вже після його смерті внаслідок “затягання до власної ідеологічної кошари” та спотворення образу через накладання “хрестоматійного глянца”» [Чорновіл 2005, с. 103]. Сам процес канонізації універсальний, але що більш регламентоване духовне життя суспільства, то виразніше він проявляється.

Розглядаючи проблему канону, В. Чорновіл звертається й до постаті І. Франка, зауважуючи, що сумлінний науковець мав би дослідити, коли і як виникали й утверджувались у франкознавстві основні стереотипи оцінок, визначень, термінології, зокрема стосовно того, хто першим назвав поета Камелярем, використавши один із найкращих його віршів [Чорновіл 2005, с. 104–105]. Цими акцентами В. Чорновіл застерігає: небезпека для вселюдської культури зростає, коли «духовний вантаж людства

у вигляді готових інформаційних блоків ставлять на службу минулих ідей та інтересів» [Чорновіл 2005, с. 104].

Часто В. Чорновіл удається до полеміки з приводу особливо важливих, у його переконанні, проблем буття українського народу, так чи так інтерпретованих в історичних концепціях сучасників. Приміром, викриває шовіністичні тенденції офіційної історії, критикуючи книгу П. Толочка «Історична топографія стародавнього Києва» (лист до рідних від 22 грудня 1975 року); іронізує з приводу присудження Державної премії В. Чивіліхину за роман-есе «Пам'ять», у якому автор «не просто героїзує і пропагує російське минуле, але й з відверто шовіністичних позицій робить кавалерійський набіг на деякі усталені навіть у радянській науці теорії» [Чорновіл 2005, с. 285].

В. Чорновіл теж чітко визначав критерії оцінки літературних явищ, застосовуючи «простенький, але дуже надійний» метод – «треба поставити питання, з чим ми можемо вийти на світову арену?» [Чорновіл 2005, с. 203]. Із наших класиків, на думку дисидента, таку високу пробу витримають тільки Т. Шевченко, Леся Українка (драматургією), М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, В. Винниченко. Творчість Панаса Мирного, Г. Квітки-Основ'яненка, А. Тесленка, Є. Гребінки, Марка Вовчка – «описувачів нужди народної» – зараховував до «домашнього вжитку», адже їхнє значення не виходить за рамки нашої історії. Такі критерії В. Стуса та В. Чорновола перегукуються з оцінкою Ю. Шевельова, який твердив, що світ «гопаком» не захопиш, хоч навіть літературним.

Не випадково епістолярна публіцистика шістдесятників звертається до проблеми феномена І. Котляревського в українському літературознавчому дискурсі: вони цілком умотивовуються історичною генезою національної культури. Загальновідомо, що «Енеїда» І. Котляревського, належачи до «низького жанру», надовго стала еквівалентом усієї української літератури, і саме з такою позицією не міг погодитися В. Стус, а свого часу її не хотіли приймати П. Куліш і М. Зеров. Поет-неокласик, зокрема, справжнім основоположником українського романтичного народництва вважав Г. Квітку-Основ'яненка, а не свого земляка-полтавця [Зеров 2002, с. 657]. Натомість В. Чорновіл називав великою заслугою І. Котляревського те, що той уперше наприкінці XVIII ст. відійшов від староукраїнської книжної мови і започаткував народну писемну традицію, а закінчив цей процес Т. Шевченко. У Росії вчинити щось подібне було неможливо, навіть О. Пушкін із його наступниками «могли тільки обшмугляти неоковирну мову петровських указів, Ломоносова й Державіна, але перевести її на народну мову вже не змогли» [Чорновіл 2005, с. 280]. І. Світличний листовно виказував і свої плани порівняти «Енеїду» І. Котляревського з українськими літописами, зокрема з «Історією русів» О. Кониського тощо.

Творчості Лесі Українки в епістолярній спадщині В. Стуса належить особливе місце. Митець не

лише високо цінував драматургію поетки, але й захоплювався її листуванням, навіть мав намір написати на цій основі літературознавче дослідження «Уроки Лесі Українки». Як ми бачимо, це важлива заувага до характеристики естетичного світогляду шістдесятника, адже в кореспонденціях Лесі Українки дискутуються ключові питання розвитку української культури й чітко простежується конфлікт двох поглядів і художніх принципів – народництва, яке передбачало українськість, патріотизм, популізм – аж до хуторянства, закритості культури, консервативності, реалізму, зображення народного життя, та модернізму, під яким слід розуміти європеїзм, космополітизм, інтелектуалізм, відкритість культури, естетизм, зображення життя інтелігенції [Павличко 2009, с. 77]. Очевидно, що такі питання залишалися актуальними і для Стусового покоління, й чи не тому поет називав це листування «уроками».

У листуванні шістдесятників публіцистичного звучання набуває мистецько-культурний дискурс. Наприклад, порушується актуальна тоді для всього європейського контексту проблема митця в тоталітарному суспільстві, яку, за образним висловом Є. Сверстюка, можна назвати «письменник один під державним пресом». Із цього погляду доволі цікавою видається рецепція дисидентами творчості їхньої сучасниці – Ліни Костенко. Як відомо, поетка впродовж довгих років була позбавлена права друкуватися в Україні, і лише з 1977-го (після 16-річної перерви) починають виходити її збірки, що стали, безперечно, подіями великої культурної ваги. Ув'язнені поети були щодо колеги по перу суворими та безкомпромисними. В. Стус пише, що «бідна Ліна намовчалась, наїлась гіркої тиші – появилася збіркою, де сліди втрат чималі» [Стус 1997, с. 130]. В. Чорновіл частково погоджується з ним, оцінюючи в цілому творчий рівень митця досить високо, нижче якого той опускається не мусить жодним твором чи рядком: «У Ліни буває, що якийсь рядок губить цілий вірш. Мабуть, їй не пішло на користь чернецтво (громадське)» [Чорновіл 2005, с. 27]. Зауважимо, що подібні критичні відгуки є в листах і нотатках І. Світличного, який твердив, що в мистецтві легкої дороги не буває.

Про поетичну збірку «Неповторність» В. Чорновіл зауважує, що йому важко збагнути, чому «Ліна розбавила збірку третиною віршів не її рівня, навіть художньо недовершених, описово-дидактичних»; «проти справжньої публіцистичності й афористичності, для неї характерної, я, звичайно, не бунтуюся», – додає наостанок [Чорновіл 2005, с. 27]. Однак ці «випади» в загальному підсумку були доброзичливі, адже дисидентів турбувало передусім те, щоб під тиском цензури одна з найталановитіших поеток не втратила естетичні критерії. Та й сама Ліна Костенко з боєм говорить, що лише «Вибране» (К., 1989) з'явилося, нарешті, у «своєму первісному вигляді», тоді як жодна з попередніх книг не побачила світ такою, як пропонувала авторка [Тарнашинська 2010, с. 35].

Альтернативний літературний канон В. Чорновола різко контрастує з офіційним. Для прикладу

– «офіційний» літературознавець М. Острик «кращими надбаннями за всю радянську історію української літератури» вважає «Закликання вогню» Б. Олійника, «Марусю Чурай» Л. Костенко, «Вогнище» Д. Павличка, драматичні поеми І. Драча, зокрема «Зоря і смерть Пабло Неруди», «Цар-колюс» І. Жиленко. Натомість В. Чорновіл зауважує, що «якби всі інші названі автори були на рівні Ліниного роману, то все те балакання про неабиякі набутки було правдою», і ставити в один ряд такі різні творчі величини, на його думку, недоречно. Доцільно говорити лише про «кількісну хвилю, яка, за окремими винятками (Л. Костенко та І. Жиленко), нової якості не дала» [Чорновіл 2005, с. 92].

Питання Переяславської ради 1654 року – одне з ключових для української історії, і не дивно, що ця історична подія знайшла своє відповідне «трактування» в офіційному радянському дискурсі, зокрема у творчості Н. Рибак, П. Панча, І. Ле, а згодом до цієї теми звернувся П. Загребельний у романі «Я, Богдан», що було необхідним ритуалом святкування трьохсотліття події. Іронізуючи над хвалебними рядками офіційної рецензії, автори якої «вражені правдивим трактуванням епох» у романі «Я, Богдан», В. Чорновіл зазначає, що й він вражений – «і фальшивістю того трактування, і сміливістю, з якою в одному вариві перемішуються традиції Натана Рибак¹ й “крамольні” натяки в душі деяких самодруків 60-х років²» [Чорновіл 2005, с. 900]. Критик-дисидент, як і згодом М. Павлишин, відзначає, що герой роману П. Загребельного «Я, Богдан» розповідає про себе, знає своє минуле й майбутнє, навіть полемізує з опонентами з наступних століть, але в змісті роману немає нічого непередбачуваного чи нового, адже всі основні питання вже знайшли свої авторитетні відповіді в позалітературному полі, тож роман тільки пояснює їх [Павлишин 1997, с. 70].

У листуванні В. Чорновола з Г. Гордасевич розгорілася полеміка щодо односторонності прозаїка йому теж не до смаку, але з причин, протилежних офіційному дискурсові, він не віддає першості Шевчукові перед суворим правдописанням Тютюнника, однак намагається з'ясувати причини такого літературного прямування й не спрощувати питання закидами в епігонстві. Передусім В. Чорновіл зазначає, що це явище існує не тільки в Україні і має своє пояснення. Він погоджується з грузинським критиком Г. Асатіані, який вважає, що автори «зі страху перед фальшивим пафосом часто впадали в іншу крайність» – штучну природність; головна енергія тратилася не на те, щоб сказати правду, а щоб не прослизнула брехня. Такими були й наші прозаїки-шістдесятники.

В. Чорновіл не приймає думки Г. Гордасевич про те, що зображення світу В. Шевчука викликає в неї протест («Хтось сказав: людина – це дуже некрасива тварина. Так ось, Шевчук наполегливо,

¹ «Переяславська рада» у двох томах, 1948, 1954.

² Зокрема, автор має на увазі статтю М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання».

послідовно й не без таланту утворює цю тезу» [Чорновіл 2005, с. 143]); що письменник «смакує темні інстинкти й утворює, що людина гидка первинно» тощо. В умовах бездуховності, на думку критика, письменник зовсім не втішається цим із позиції стороннього спостерігача, а ще його герої протистоять «ідеальним» і «сверхдіяльним» героям П. Загребельного та О. Гончара. І типи, і місце дій більшості Шевчукових новел, повістей і романів, пише В. Чорновіл, – це не «відголоски минулого», хоч такі й важко знайти «у шумовинні індустріальних міст з їхнім чудернацьким варивом відчужених від себе людей різного роду й народу»; саме завдяки своєму «консервативному світогляду» прозаїк зберігає духовні первні народу [Чорновіл 2005, с. 869]; навіть Шевчуків незмінний Житомир, який іно-

ді постає безіменним «містом над Тетеревою», від якого трішки віє фолкнерівською Йокнапатофою, не наслідування, а самостійний вихід українського письменника на ті ж таки обшири загальносвітової творчості [Чорновіл 2005, с. 203].

Висновки. Отже, епістолярна спадщина шістдесятників – вагомий складник національної публіцистики, адже відображає думки та суспільно-політичну позицію найяскравіших постатей правозахисного руху на теренах Радянського союзу. Амплітуда порушуваних проблем, широке коло адресатів цього листування та їх ідеологічна спрямованість засвідчує їх альтернативний (антирадянський) дискурс та є органічним продовженням публіцистичної спадщини дисидентів загалом.

ЛІТУРАТУРА

1. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурс: 1950–80-ті роки в УРСР. Київ: Інститут української мови НАН України, 2008. 440 с.
2. Зеров М. Українське письменство; [упоряд. М. Сулима; післямов. М. Москаленка]. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. 1301 с.
3. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники; [упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко]. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2009. 656 с.
4. Павличко С. Теорія літератури; [упоряд. В. Агеєва, Б. Кравченко]. [2-е вид.]. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2009. 679 с.
5. Павлишин М. Канон та іконостас : літературно-критичні статті. Київ: Видавництво «Час», 1997. 447 с. (Українська модерна література).
6. Сверстюк Є. Правда полинова. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2009. 192 с.
7. Стус В. Твори в 6 т., 9 кн. Львів: Просвіта, 1997. Т. 6 (додатковий). Кн. 2: Листи до друзів та знайомих. 263 с.
8. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління: (історико-літературний та поетикальний аспекти). Київ: Смолоскип, 2010. 632 с.
9. Шевельов Ю. З історії незакінченої війни [упоряд. О. Забужко, Л. Масенко]. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2009. 471 с.
10. Чорновіл В. Твори: в 10 т. [упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської]. Київ: Смолоскип. Т. 4, кн. 1: Листи. 2005. 990 с.
11. Чорновіл В. Твори: в 10 т. [упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинської]. Київ: Смолоскип. Т. 4, кн. 2 : Листи. 2005. 1068 с.

REFERENCES

1. Zaretsky O. (2008) Official and alternative discourses: 1950–1980s in the USSR. Kyiv: Ukrainian Language, NAS of Ukraine. 440 s. [in Ukrainian].
2. Zerov M. (2002) Ukrainian writing/ Mykola Zerov [edited by M. Sulima]. Kyiv: Publishing House of Solomiya Pavlychko «Osny». 1301 s. [in Ukrainian].
3. Korogodskiy R. (2009) The Gates of Light: The Representatives of the 1960s generation; [Edited by M. Kotsjubynska, N. Kucher, O. Sinchenko]. Lviv: Ukrainian Catholic University. 656 s. [in Ukrainian].
4. Pavlychko S. (2009) Theory of Literature; [edited by V. Ageeva, B. Kravchenko]. Kyiv: Publishing House of Solomiya Pavlychko «Osny». 679 s. [in Ukrainian].
5. Pavlyshyn M. (1997) Canon and iconostasis: Literary-critical articles. Kyiv: Chas Publishing House. 447 ss. (Ukrainian Modern Literature) [in Ukrainian].
6. Sverstiuk I. (2009) The Wormwood True. Kyiv: Publishing House «KM Academy». 192 s. [in Ukrainian].
7. Stus V. (1997) Works in 6 volumes, 9 books. Lviv: Prosvita. Vol. 6. – Book. 2: Letters to Friends. 263 s. [in Ukrainian].
8. Tarnashynska L. (2010) The Ukrainian Representatives of the Sixties Generations: Profiles in the Background of Time: (Historical, Literary and Poetical aspects). Kyiv: Smoloskyp. 632 s. [in Ukrainian].
9. Shevelov G. (2009) From the History of Unfinished; [Edited by O. Zabuzhko, L. Masenko]. Kyiv: Publishing House «KM Academy». 471 s. [in Ukrainian].
10. Chornovil V. (2005) The Works in Ten Volumes; [Edited by M. Kotsjubynska, V. Chornovil.]. Kyiv: Smoloskyp: Vol. 4, B. 1: The Letters. 990 s. [in Ukrainian].
11. Chornovil V. (2005) The Works in Ten Volumes; [Edited by M. Kotsjubynska, V. Chornovil.]. Kyiv: Smoloskyp: Vol. 4, B. 2: The Letters. 1068 s. [in Ukrainian].

EPISTOLARY PUBLICISM OF REPRESENTATIVES OF THE 1960S

Abstract. In this article the attempt to define the alternative discourse of representatives of the 1960s generation epistolary publicism is made. The genre characteristics of alternative discourse of the camp epistolary publicism of representatives of the 1960s generation are analyzed. The key aspects of the correspondence are clarified. In spite of significant political position of the sender, one of the main themes of that epistolary publicism are art and literature. The amplitude of the induced problems and a widerange of addressees of that correspondence show publicistic of this epistolary and continues publicistic heritage of the representatives of the 1960s generation.

The historical, literary, artistic and aesthetical peculiarities of this epistolary are studied. The thesis considers the epistolary heritage of the 1960s generation as a continuation of their professional and creative potencies. The letters written by of the 1960s generation prove to be a vivid illustration not only of his anti-Soviet attitude as a literary critic and his craving for the revision of the literary canon of that time, but also of his active social position. It is considered to be the epistolary essays of the sixties as the phenomenon of alternative literary criticism.

The ideological orientation of the correspondence gives reason to determine them as the alternative discourse in opposition to the official Soviet. The camp epistolary written by representatives of the 1960s generation prove to be a vivid illustration not only of his anti-Soviet attitude as a literary critic and his craving for the revision of the literary canon of that time, but also of his active social position.

Keywords: alternative discourse, epistolary publicism, representatives of the 1960s generation.

Стаття надійшла до редакції 30 вересня 2019 р.

© Загоруйко Н., 2019 р.

Наталія Загоруйко – кандидат філологічних наук, асистент кафедри журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна; <https://orcid.org/0000-0001-8192-2573>

Natalia Zahoruyko – Candidate of Philology, Assistant of the Department of Journalism, Kamyanets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamyanets-Podilskyi, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0001-8192-2573>